

Projekt architektoniczno-krajobrazowy cmentarza Nowofarnego w Bydgoszczy i początki istnienia nekropolii (1905–1920)

Abstrakt. Cmentarz Nowofarny w Bydgoszczy jest ważną nekropolią w układzie urbanistycznym miasta. Akta archiwalne pozwoliły ustalić początki założenia sięgające pierwszych lat XX wieku. Inicjatorem powstania cmentarza katolickiego był ks. Ryszard Markwart (1868–1906). Założenie zielone wzorowane na barokowych ogrodach przygotował inżynier projektant ogrodów Ernst Larass (1866–1942), a budynki wzniesiono wg rysunków Rogera Sławskiego (1871–1963), który w tym czasie, we współpracy z ks. R. Markwartem, planował budowę kościoła pw. Świętej Trójcy dla bydgoskich katolików. Od początku istnienia na cmentarzu obowiązywał regulamin, a nad porządkiem czuwali inspektorzy do 1920 r. Władysław Gogoński (1878–1919) i Andrzej Sikorski (1873–1939).

słowa kluczowe: Bydgoszcz, Ernst Larass, Roger Sławski, cmentarz Nowofarny

Architectural-landscape design of the Nowofarny Cemetery in Bydgoszcz and the origins of the necropolis (1905–1920)

Abstract. The Nowofarny Cemetery in Bydgoszcz is an important necropolis in the urban layout of the city. According to archives, its origins date back to the early 20th century. The idea concerning establishing of a Catholic cemetery was originated by the Rev. Ryszard Markwart (1868–1906). Its landscaping project, modeled after Baroque gardens, was designed by engineer and garden designer Ernst Larass (1866–1942). The cemetery buildings were constructed based on the drawings by Roger Sławski (1871–1963), who during this time, in cooperation with the Rev. R. Markwart, planned construction of the Holy Trinity Church for Bydgoszcz Catholics. The cemetery regulations had been in force since its foundation, supervised since

1920 by such inspectors as Władysław Gogoliński (1878–1919) and Andrzej Sikorski (1873–1939).

keywords: Bydgoszcz, Ernst Larass, Roger Sławski, Nowofarny Cemetery

motto: *Miasto Bydgoszcz posiada dobrze założony cmentarz katolicki.
Obok wielu pięknych skupin są tam cięte parkany i ozdobne żywoploty.*
Jan Woźny (Inspektor Ogrodów Wielkopolskiej Izby Rolniczej)¹

Bydgoski cmentarz Nowofarny istnieje od początku XX wieku. Nie doczekał się do tej pory kompleksowego opracowania. Najwięcej uwagi poświęcił temu miejscu Henryk Kulpiński w *Przewodniku po cmentarzu Nowofarnym w Bydgoszczy*². Autor nie przeprowadził badań archiwalnych, skupił swoją uwagę przede wszystkim na pochowanych w tym miejscu ważnych postaciach dla historii Bydgoszczy.

Cmentarz, w tym samym roku, kiedy ukazał się przewodnik H. Kulpińskiego, został wstępnie zinwentaryzowany na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy³. Bolesław Sądowski w dokumentacji omówił układ przestrzenny cmentarza, dokonał klasyfikacji zabytkowych nagrobków, wskazał te, które wymagają szczególnego nadzoru konserwatorskiego. Z mniej szczegółowych, co nie znaczy że mniej wartościowych, opracowań warto wymienić wspomnienia Heleny Grodzkiej-Mireckiej, córki Andrzeja Sikorskiego, wieloletniego nadzorca cmentarza⁴. Pozostałe wydawnictwa w większości powielają informacje zawarte w tych wymienionych powyżej⁵. W publikacji inwentaryzującej tablice pamiątkowe na terenie miasta Bydgoszczy znalazły się inskrypcje z pomnika *Poległych i Zmarłych w wojnie obronnej przeciw nawale bolszewickiej*⁶.

¹ J. Woźny, *Ogrodnictwo cmentarne*, [w:] *Pamiętnik jubileuszowej wystawy ogrodniczej w Poznaniu*, 25.IX–3.X. 1926, s. 284 (283–288)

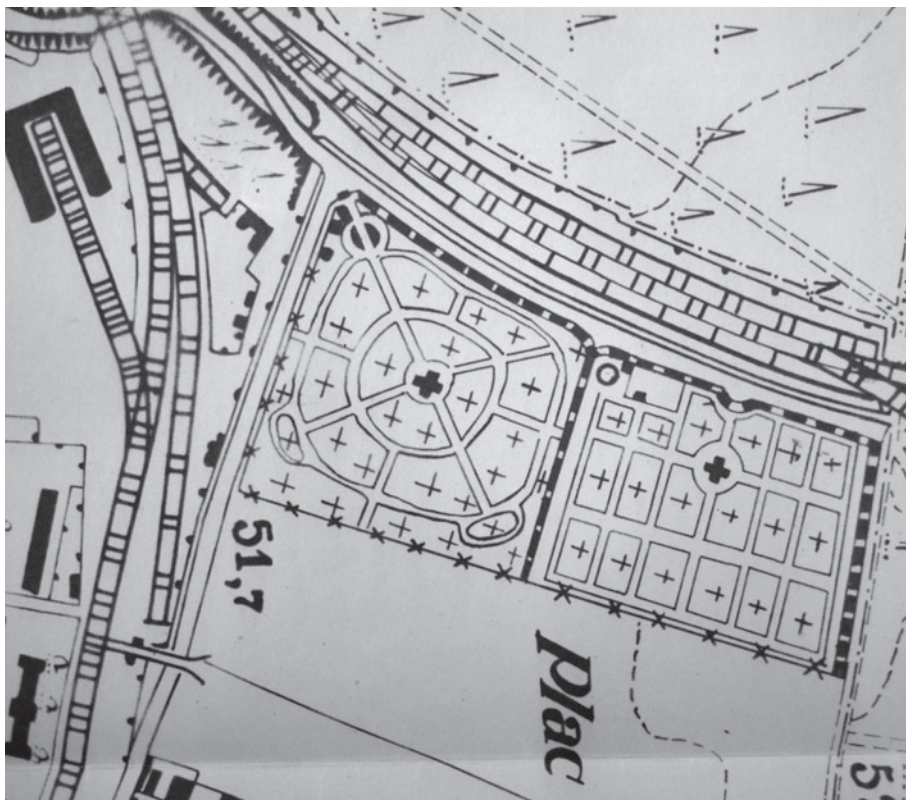
² H. Kulpiński, *Przewodnik po cmentarzu Nowofarnym w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1991.

³ B. Sądowski, *Bydgoszcz. Cmentarz Nowofarny, ul. Artyleryjska*, Bydgoszcz 1991, maszynopis w zbiorach archiwum Kujawsko-Pomorskiego Konserwatora Zabytków w Toruniu/delegatura w Bydgoszczy.

⁴ H. Mirecka, „Stary” i „Nowy” cmentarz, [w:] *Opowieści bydgoskie I. Okres zaboru pruskiego*, W. Drygałowa (red.), Poznań 1970.

⁵ M.in.: E. Piechocka, *O czym mówią cmentarze?*, „Kalendarz Bydgoski na rok 1979”, R. XII, s. 144–149; P. Grzybowski, *Cmentarz Starofarny i jego rola w świetle historii pozostałych cmentarzy bydgoskich*, „Kronika Bydgoska”, T. XIII, Bydgoszcz 1993, s. 123–133; Z. Woźniak, *Bydgoskie cmentarze*, [w:] *Bydgoska gospodarka komunalna*, M. Maniszewski (red.), Bydgoszcz 1996, s. 247–254; E. Gliwiński, *Kwatery żołnierskie na bydgoskich cmentarzach*, „Kalendarz Bydgoski na rok 2000”, R. XXXIII, s. 289–295.

⁶ K. Borucki, *Tablice pamiątkowe w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1963, s. 26.

Fragment planu Bydgoszczy z 1926 roku, plan terenu państwowego należącego do Skarbu Państwa Polskiego (Zarząd Lasów Państwowych), wydzierżawionego przez miasto Bydgoszcz pod Stację Pomp ze studzienkami, Bydgoszcz 10.12.1926, ze zbiorów Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, sygn. 4397

W artykule zostały wykorzystane informacje zawarte w dokumentacji archiwalnej przechowywanej w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, w Archiwum Państwowym w Olsztynie, w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, w zbiorach Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy. Pomocne okazały się zbiory ikonograficzne Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy im. dr. Witolda Bełzy. Uzupełnienie artykułu stanowią wzmianki prasowe z czasów powstawania nekropolii i z początków jej funkcjonowania.

Cmentarz Nowofarny o powierzchni 7,94 ha (z częścią komunalną, 11,9 ha) położony jest w północnej części śródmieścia, w sąsiedztwie linii kolejowej (od strony zachodniej), u zbiegu ulic Artyleryjskiej i Zaświat. Od północy graniczy z cmentarzem Ewangelickim, od wschodu z cmentarzem Komunalnym.

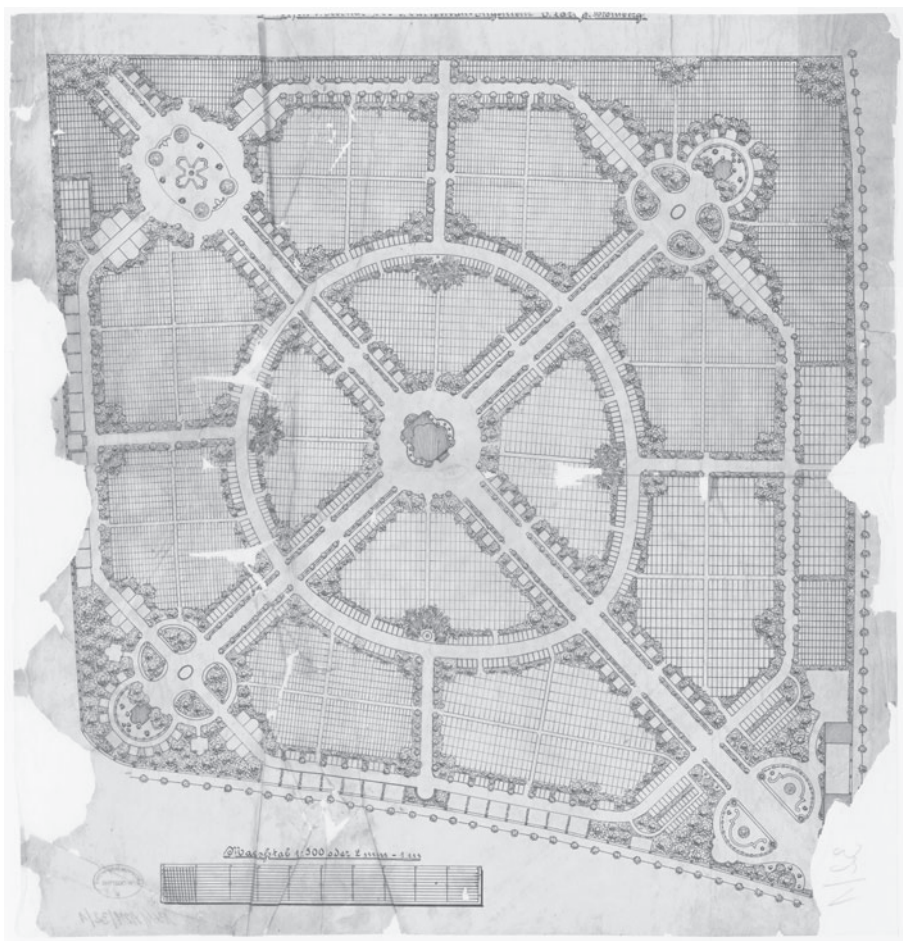
Cmentarz, o obrysie ośmioboku, ma układ odwołujący się do założeń barokowych. Jest to widoczne tak w architekturze, jak w planie cmentarza. Zachowany jest układ centralny, z kościołem pw. Świętego Krzyża (wzniesionym w latach 1982–1984 na miejscu kaplicy grobowej) pośrodku założenia, i z promieniście odchodzącymi, szerokimi alejami, przechodzącymi w węższe. Główne osie wschód-zachód i północ-południe przecinają się w centralnym punkcie, gdzie pierwotnie znajdowała się kaplica (ob. kościół pw. Świętego Krzyża). Dodatkowo kościół otacza kolistą aleją, z niej wyprowadzone zostały boczne aleje. Kwatery podzielone są na pola (pierwotne założenie przewidywało 12 kwater). Narożne lub krzyżujące się aleje, akcentują nagrobki o bogatszym programie architektoniczno-dekoracyjnym. Wejście główne znajduje się u zbiegu ulic Artyleryjskiej i Zaświat. W centralnym punkcie cmentarza i wzdłuż jego południowej granicy rozlokowano budynki⁷.

Nekropolię wytyczono na terenie należącym pierwotnie do wojska. Znajdował się tutaj plac ćwiczeń dla artylerii. Inicjatorem powstania cmentarza był ks. Ryszard Markwart⁸, proboszcz bydgoskiego kościoła farnego pw. śś. Marcina i Mikołaja. Na cmentarzu Starofarnym (ob. ul. Grunwaldzka 15), funkcjonującym od początków XIX wieku, brakowało po 100 latach użytkowania miejsc na kolejne pochówki. Podobna sytuacja miała miejsce na istniejącym od końca XVIII wieku cmentarzu Ewangelickim (ob. Park Ludowy im. Wincentego Witosa, ul. Jagiellońska/ul. Piotrowskiego). Miasto przeznaczyło pod nowe cmentarze teren położony przy linii kolejowej, wykupując w lutym 1905 roku pod ich wytyczenie parcele należące do wojska. Na południowej zaplanowano cmentarz rzymskokatolicki, na północnej ewangelicki⁹.

⁷ Budynki w układzie kompozycyjnym nekropolii: kaplica (ob. nieistniejąca) 1905–1907 (rozebrana do fundamentów w l. 70. XX w., kościół pw. Świętego Krzyża (erygowanie parafii 1974, budowa kościoła 1982–1984), dom inspektora cmentarza/grabarza 1906, budynki gospodarcze 1906, brama główna 1905–1907, ceglane ogrodzenie 1905–1907, ceglano-metalowe ogrodzenie 1905–1907.

⁸ S. Błażejowski, hasło: *Markwart (Marquart) Ryszard*, [w:] *Bydgoski Słownik Biograficzny*, t. 2, Janusz Kutta (red.), Bydgoszcz 1995, s. 100–101. R. Markwart (1868–1906), ksiądz, kapelan wojskowy w Magdeburgu i w Berlinie, potrafił zjednywać sympatię tak polskich jak niemieckich katolików. Od 1899 r. proboszcz bydgoskiej parafii farniej i nauczyciel religii w miejscowych gimnazjach, wspierał powstające przy parafii stowarzyszenia religijne i charytatywne. Opiekun duchowy Towarzystwa Robotników Polsko-Katolickich. Inicjator budowy kościoła pw. Świętej Trójcy i cmentarza Nowofarnego. Niemieccy nacjonaliści niezadowoleni z jego działalności żądali przeniesienia księdza na prowincję. Te zabiegi przerwała tragiczna śmierć kapłana podczas kąpieli w Morzu Bałtyckim w Świnoujściu.

⁹ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Parafia Bydgoszcz (1902–1905), Nowy Cmentarz, sygn. AP 84/200. Działki zakupione od wojska: 68/29 (pod cmentarz ewangelicki), 67/29 (pod cmentarz rzymsko-katolicki).

Projekt cmentarza Nowofarnego w Bydgoszczy, rysunek Ernst Larass, ze zbiorów Archiwum Państwowego w Olsztynie, Zbiór planów Johanna, Georga i Ernesta Larass

Projekt cmentarza Nowofarnego wykonał Ernst Larass¹⁰, należący do znanej rodziny projektantów zieleni. W 1860 roku zamieszkał w Bydgoszczy Johannes Larass (1822–1893). Jego dwaj synowie, Georg (1855–1885) i Ernst (1866–1942) kontynuowali profesję ojca jako inżynierowie-projektanci ogrodów. Wszyscy tworzyli

¹⁰ Archiwum Państwowe w Olsztynie, Zbiór planów Johanna, Georga i Ernesta Larass, dwa projekty cmentarza, 1. kalka, tusz, skala: 1:500, bez metryki, bez datowania, górna krawędź z fragmentem wyrazu: Bromberg 2. kalka, tusz, bez skalowania, bez metryki, bez datowania, rysunek bramy cmentarza z fragmentem ogrodzenia, kalka, tusz, ołówek, bez skalowania, bez metryki, bez datowania.

kompozycje parkowe i ogrodowe oraz założenia cmentarne na terenie Pomorza, Kujaw, Wielkopolski, Mazur i Warmii, a sporadycznie Dolnego Śląska i Sambii¹¹.

Bydgoski cmentarz Nowofarny należy do nekropolii zakładanych „na surowym korzeniu”. W czasach kiedy został wytyczony znajdował się na północno-zachodnich obrzeżach Bydgoszczy. Ogrodzenie z okazałą bramą wejściową wydzieliło go z przestrzeni miasta. Obrys granic cmentarza jest regularny, zbliżony do prostokąta. Wnętrze porządkują aleje prowadzące do usytuowanej centralnie kaplicy. Obiekt sakralny stanowi miejsce przecięcia dwóch głównych ścieżek. Ich geometryczny rygor łagodzi, zaprojektowana na obrysie koła, droga łącząca główne ścieżki, co dodatkowo podkreśla wzór gwiazdy. Układ pozostałych ścieżek (łączących się z owalną aleją) podporządkowano głównym osiom, nadając całości krajobrazowy charakter. To, jak ważnym elementem była w kompozycji zieleń Ernst Larass zaznaczył w projekcie, zamykając każdą z głównych alei (na jej początku i na końcu) niewielkimi założeniami typu skwer. Być może te miejsca zostały przewidziane dla pochówków dla szczególnie zasłużonych osób. Do nasadzeń Ernst Larass wybrał następujące rośliny:

- tuja ceruza (*Thuia occidentalis* „Ceruza”), roślina iglasta z rodziny cyprysowatych, bardzo smukła, kolumnowa odmiana zimozielona,
- modrzew europejski (*Larix decidua, europea*), drzewo iglaste należące do rodziny sosnowatych, na zimę gubi igły, które jesienią wybarwiają się na żółto,
- sosna górská Montana (*Pinus mugo Montana*), gatunek sosny o dużej ilości podgatunków, przybiera różne formy od kulistych do nieregularnych, zimozielona,
- jodła balsamiczna (*Albies balsamea*), drzewo iglaste o wąskiej, stożkowej koronie, dekoracyjne szyszki ciemnofioletowe, po dojrzeniu szarobrazowe,
- olsza szara (*Alnus incana*), krzew lub drzewo o stożkowej, luźnej koronie,
- brzoza zwisła (*Betula alba, Betula pendula*), drzewo o biało-czarnym pniu, z malowniczą, luźno ugałęzioną koroną,
- czeremcha pospolita/zwyczajna (*Prunus padus*), drzewo o ozdobnych, pachnących kwiatach, wykorzystywany na żywopłoty,
- rokitnik pospolity/zwyczajny (*Hippophae rhamnoides*), rozłożysty, ciernisty krzew, o drobnych, żółtych kwiatach i pomarańczowych owocach utrzymujących się na gałęziach do pierwszych mrozów, wykorzystywany na żywopłoty,

¹¹ A. Woźniak-Hlebionek, *Larassowie – bydgoscy architekci zieleni w XIX wieku*, „Kronika Bydgoska” 2007, T. 29, s. 353–375. Spuścizna rodziny Larass znajduje się w zbiorach Archiwum Państwowego w Bydgoszczy i Archiwum Państwowego w Olsztynie.

- jaśminowiec wielkokwiatowy (*Philadelphus grandiflora*), o największych wśród jaśminowców białych kwiatach, bezwonny,
- ligustr pospolity (*Ligustrum vulgare*), krzew liściasty z rodziny oliwkowatych, wykorzystywany na żywopłoty,
- lilak chiński (*Syringa chinensis*), gęsty krzew o dużych, pachnących ciemnofioletowych kwiatostanach.

Rośliny pochodziły ze znanej na Pomorzu szkółki ogrodniczej Rathke&Sohn z Pruszcza Gdańskiego (*Baumschule Rathke&Sohn Praust*)¹², której właścicielem był w latach 1863–1908 Franz Rathke¹³.

Równoległe z pracami nad terenem cmentarza trwały rozmowy z Rogerem Sławskim¹⁴ nad projektami architektonicznymi. Umowa między Radą Parafialną kościoła farnego w Bydgoszczy a poznańskim architektem, z lipca 1905 roku, zakładała wykonanie projektu ogrodzenia i zabudowań cmentarnych. W kompleksie miały się znaleźć: *kaplica (13.000 marek), dom kopacza (8.500 marek), remiza (2.000), murowane ogrodzenie i brama w stylu „barokowym” (10.000 marek)*¹⁵. Wybór architekta nie był przypadkowy. Od 1902 roku Roger Sławski, w ścisłej współpracy z ks. Ryszardem Markwartem, opracowywał projekty dla kościoła pw. Świętej Trójcy w Bydgoszczy¹⁶. Partnerstwo układało się na tyle dobrze, że architekt mógł liczyć na kolejne zlecenia. Oryginalny styl świątyni – wczesnomodernistycznej, z elementami neobarokowymi, z użyciem cegły i tynkowanych detali, był inspiracją dla architektury cmentarza Nowofarnego. Analogie są wyraźne, a wybrany przez R. Sławskiego kostium stylowy bardzo wyróżniał się w zastanym

¹² AAG, Parafia Bydgoszcz (1902–1905), Budowa Cmentarza, sygn. AP 84/201. List E. Larassa do Dozoru Kościelnego z 27 września 1906 r.

¹³ *Szkółka ogrodnicza (Baumschule) Rathke. Ocalić od zapomnienia – Praust*, za: https://www.facebook.com/Ocalic.od.zapomnienia.Praust/photos/?tab=album&album_id=1983211835236801 [dostęp: 22.07.2022]. Firma działała jeszcze w latach 30. XX w. Prowadził ją syn Franza Anton Rathke (A. Rathke&Sohn G.m.b.H. Praust).

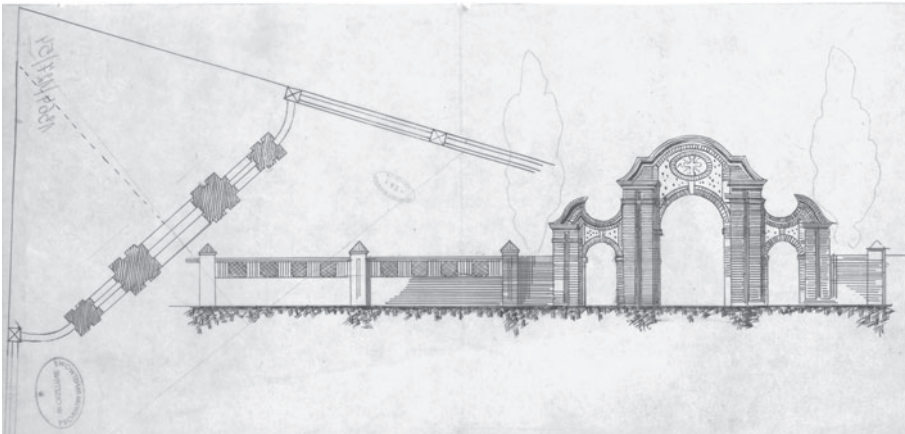
¹⁴ Roger Sławski (1871–1963), architekt związany z Poznaniem i Wielkopolską, absolwent politechniki w Charlottenburgu (ob. dzielnica Berlina), Od 1904 r. prowadził prywatne biuro projektowe w Poznaniu, specjalizował się w budowie/rozbudowie siedzib ziemiańskich, projektował kościoły, hotele, banki, kamienice. Od 1920 r. naczelnik Wydziału Budownictwa w Ministerstwie byłej Dzielnicy Pruskiej, a następnie objął takie samo stanowisko w Urzędzie Wojewódzkim w Poznaniu. Autor koncepcji urbanistycznej poznańskiej Powszechnej Wystawy Krajowej (PeWuKa) w 1929 r. W 1948 r. otrzymał Nagrodę Artystyczną Miasta Poznania, a w 1957 r. Złotą Honorową Odznakę „Za zasługi dla miasta Poznania”, zob. G. Klause, *Roger Sławski (1871–1863) architekt*, Poznań 1999.

¹⁵ AAG, Parafia Bydgoszcz (1902–1905), Nowy Cmentarz, sygn. AP 84/200. List R. Sławskiego do ks. R. Markwarta z 21 lipca 1905 r.

¹⁶ G. Klause, *Kościół p.w. św. Trójcy w Bydgoszczy – dzieło Rogera Sławskiego*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 2008, z. 13, s. 43–65.

krajobrazie architektonicznym miasta – i przy ul. Świętej Trójcy i w przypadku nowo projektowanego cmentarza.

Cmentarz Nowofarny ogranicza wysokie, ceglane ogrodzenie¹⁷. Wejście główne, znajdujące się u zbiegu ulic Artyleryjskiej i Zaświat (narożnik południowo-zachodni) otrzymało efektowną, neobarokową oprawę, w postaci bramy z trzema wejściami¹⁸. Dodatkową ozdobę stanowią elementy metaloplastyczne, częściowo złożone. Szczyt bramy wieńczy krucyfik adorowany przez anioły. Środkowy prześwit bramny zamyka dekoracyjna, dwuskrzydłowa krata z datą MDCCCCVI (1906).

Projekt bramy cmentarza Nowofarnego w Bydgoszczy, rysunek Ernst Larass, ze zbiorów Archiwum Państwowego w Olsztynie, Zbiór planów Johanna, Georga i Ernesta Larass

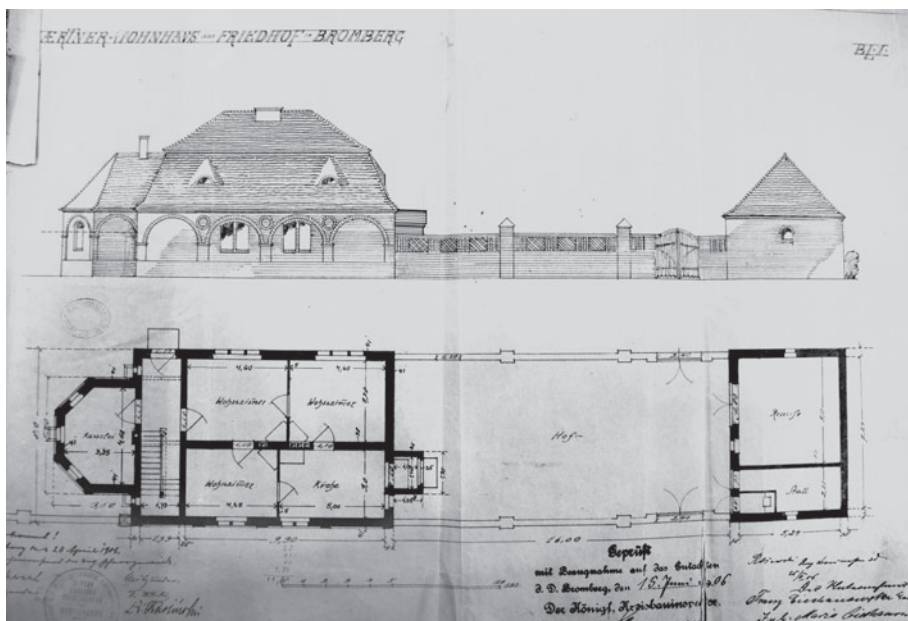
Wzdłuż ul. Artyleryjskiej, w linii ogrodzenia R. Sławski zaprojektował kompleks ceglanych budynków krytych dachówką ceramiczną, w skład którego weszły: dom zarządcy cmentarza z wydzieloną kancelarią i remiza połączona z budynkiem gospodarczym. Dom i pozostałe obiekty rozdzielało podwórze¹⁹.

¹⁷ Ogrodzenie ceglane, z rytmicznie rozmieszczonymi słupkami nakrytymi dwusadowymi daszkami, wys.: 2,20 m.

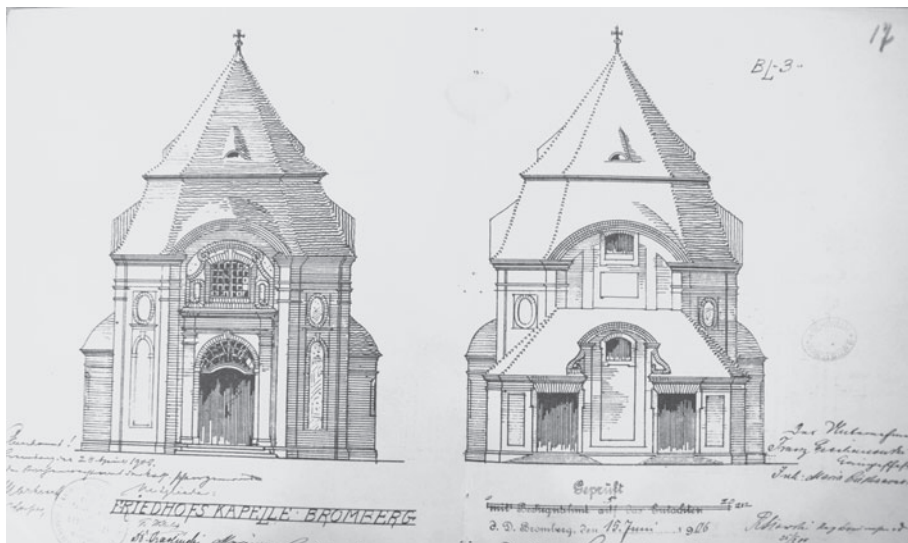
¹⁸ Brama, wys.: 4,60 m.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Bydgoszczy 1773–1920, sygn. 91. W domu zarządcy cmentarza (parterowym, z wysokim, mieszkalnym poddaszem) mieściła się w części zach. kancelaria, z osobnym wejściem, w części prywatnej (wsch.) zaprojektowano pokoje i kuchnię, toaleta znajdowała się w budynkach gospodarczych na podwórzu.

Projekty budynków na terenie cmentarza (dom inspektora/grabarza, budynki gospodarcze), rysunek Roger Sławski, 1906, ze zbiorów Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, Akta budowlane miasta Bydgoszczy, sygn. 91

Projekt kaplicy cmentarnej, rysunek Roger Sławski, 1906, ze zbiorów Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, Akta budowlane miasta Bydgoszczy, sygn. 91

Brama cmentarza Nowofarnego, fot. A. Wysocka, 2022 rok

Widok na dawny dom inspektora/grabarza i na fragment ogrodzenia cmentarza Nowofarnego, fot. A. Wysocka, 2022 rok

W centralnym punkcie cmentarza wzniesiono według projektu Rogera Sławskiego kaplicę²⁰. Jej wygląd można odtworzyć na podstawie zachowanych planów i materiałów ikonograficznych oraz korespondencji z czasów budowy. Na jej budowę Dozór Kościelny w październiku 1906 roku zaciągnął pożyczkę w wysokości 45 000 marek w Kasie Oszczędności Miasta Bydgoszczy²¹. Ceglana budowla, z tynkowanym, neobarokowym detalem, powstała na rzucie ośmioboku. Elewacje boczne ujęte zostały przez absydy. Całość nakryto wielopołaciowym dachem krytym dachówką. We wnętrzu znajdował się *oltarz w stylu renesansowym z marmurową mensą i stopniami, z rzeźbą Św. Michała Archaniola, z drewna lipowego, polichromowanego i złotanego*²². Nieistniejącym elementem wystroju cmentarza był również krzyż z figurą Chrystusa *wielkości człowieka*, metalowy, ustawiony na postumencie²³.

Założyciel cmentarza, ks. R. Markwart nie doczekał oficjalnego otwarcia nowego cmentarza. Dla podratowania zdrowia wyjechał do kurortu Świnoujście nad Morzem Bałtyckim. Utonął podczas kąpieli 16 sierpnia 1906 roku²⁴. Pisano z żalem, że nie udało mu się skończyć zaplanowanych w Bydgoszczy realizacji, takich jak budowa kościoła pw. Świętej Trójcy na Okolu i otwarcie cmentarza Nowofarnego: *Na ukończeniu już cmentarz nowy; dzieło, które świadczyć będzie w dalekie pokolenia o umiejętnem a przezornem działaniu ś.p. zmarłego. [...] Z dala od ojczyzny swojej zakończył życie tam, gdzie miał znaleźć siły do dalszej pracy*²⁵. Uroczystości pogrzebowe, które zgromadziły tłumy polskich bydgoszczan, odbyły się na cmentarzu Starofarnym. Był to pochówek tymczasowy. Ciało ks. Ryszarda Markwarta zostało po poświęceniu cmentarza Nowofarnego ekshumowane i przeniesione na teren założonej przez niego nekropolii 14 września 1922 roku: *Na mocy uchwały dozoru kościelnego w celu uhonorowania zasług założyciela nowego cmentarza z wdzięczności i z pietyzmem dla zmarłego przeniesiono go na pierwszorzędne miejsce*²⁶.

Uroczyste poświęcenie cmentarza nastąpiło 28 maja 1907 roku: *Na mocy rozporządzenia konsystorskiego z dnia 13 maja 1907 nr 3/32/07 poświęcił niżej podpisany ksiądz dziekan w dniu dzisiejszym cmentarz grzebalny dla parafii farnej*

²⁰ Kaplica obecnie nie istnieje, w jej miejscu znajduje się kościół parafialny pw. Świętego Krzyża.

²¹ AAG, Parafia Bydgoszcz (1902–1905), Nowy Cmentarz, sygn. AP 84/201. List Dozoru Kościelnego do Konsystorza Generalnego Biskupiego w Gnieźnie z 22 października 1906 r.

²² J.w., list od ks. Józefa Jagalskiego do Konsystorza Generalnego Biskupiego w Gnieźnie z 22 stycznia 1907 r. Autorem wystroju kaplicy był St. Nowakowski w Poznania.

²³ J.w., krucyfiks wykonała bydgoska firma S.M. Roesmer.

²⁴ S. Błażejowski, hasło: *Markwart (Marquart) Ryszard...*, s. 101.

²⁵ Ś.p. *ksiądz Markwart*, „Dziennik Poznański”, 19 sierpnia 1906, nr 188, s. 5.

²⁶ AAG, *Założenie nowego cmentarza w Bydgoszczy*, sygn. AP 84/201, pismo do Konsystorza Arcybiskupiego w Gnieźnie od ks. T. Skarbek-Malczewskiego z 29 września 1922 r.

w Bydgoszczy. W obrzędzie tym brali udział: 1. ks. [Józef] Jagalski, administrator 2. ks. Barlik, 3. ks. Marciniaak 4. ks. Ludwik 5. ks. Neumann, proboszcz wojskowy 6. ks. Ewert, prebendarz 7. ks. Strauch, nauczyciel religii. Oprócz tego brał udział Dozór Kościelny, reprezentacja parafialna i licznie zebrani wierni. Poświęcenie cmentarza, kaplicy i krzyża odbyło się podług ceremoniału rytuałem przepisanego. Więcej nie było do nadmienienia²⁷.

W historię założenia wpisują się także jego zarządcy. Zakres obowiązków zarządcy cmentarza Nowofarnego w Bydgoszczy możemy poznać dzięki zachowanej korespondencji. W liście ks. R. Markwarta do Władysława Gogolińskiego omówione zostały jego zadania: *Ogrodnik musi być równocześnie „kopaczem”, tj. albo sam groby kopać, albo nająć sobie do tego na własny koszt robotników. Za grób: od 3 do 10 mk, za dziecięcy 2 do 3 mk, za dziecięcy 4–10 lat 2–7,50 mk, w cmentarnicy [kaplica grobowa] ustawienie katafalku, zapalenie światła. Dom do dyspozycji. Utrzymanie cmentarza byłoby Pańskim obowiązkiem. Obowiązkowy język niemiecki*²⁸.

Pierwszym samodzielny zarządcą w 1908 roku został Władysław Gogoliński (ur. 1878 – zm. 5 stycznia 1919 w Bydgoszczy)²⁹, działacz niepodległościowy, wiceprezes Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Bydgoszczy, członek Towarzystwa Śpiewaczego „Halka” w Bydgoszczy i miejscowego Towarzystwa Trzeźwości. Współpracował z dr. Emilem Warmińskim w strukturach „Spółki Budowlanej”, której udało się w 1907 roku otworzyć w Bydgoszczy „Dom Polski” – miejsce spotkań Polaków, siedzibę towarzystw patriotycznych³⁰. Został pochowany na cmentarzu Nowofarnym. Jego następcą był Andrzej Sikorski (ur. 21 (lub 31) listopada 1873 w Dziębowie (lub Dębowej Łące) (powiat wąbrzeski) – zm. 24 września 1939 w Bydgoszczy). W Bydgoszczy zamieszkał około 1912 roku. Przyjechał z rodziną z Szymborna (?) pow. Chełmno lub z Słupowa (koło Szubina?). A. Sikorski odbył praktykę ogrodniczą w państwowych zakładach ogrodniczych w Brodnicy, pracował jako ogrodnik przy cukrowni w Chełmży. Samodzielny zarządcą cmentarza

²⁷ J.w., dokument poświęcenia cmentarza z 28 maja 1907 r.

²⁸ AGG, Parafia Bydgoszcz (1902–1905), Nowy Cmentarz, sygn. AP 84/201. List ks. R. Markwarta do W. Gogolińskiego z 26 maja 1906 r.

²⁹ Anons, „Dziennik Bydgoski”, 11 marca 1908, nr 59, s. 4; *Nekrolog śp. Władysława Gogolińskiego*, „Dziennik Bydgoski”, 8 stycznia 1919, nr 5, s. 4; *Śp. Władysław Gogoliński*, „Dziennik Bydgoski”, 9 stycznia 1919, nr 6, s. 3; *Nekrolog śp. Władysława Gogolińskiego*, tamże, s. 4.

³⁰ H. Sowińska, *Twórca „Domu Polskiego”*, „Kalendarz Bydgoski” 2008, s. 179–181. Według informacji uzyskanych od rodziny W. Gogolińskiego: cyt. [W. Gogoliński] (...) *zaprojektował tę nekropolię*, s. 181. Rysunki archiwalne przeczą tej teorii, choć nie jest wykluczone, że W. Gogoliński uczestniczył w realizacji projektu. Uzupełniał nasadzenia w trakcie swojej pracy jako zarządca cmentarza.

Nowofarnego był w latach 1919–1939. W 1918 roku z powodu choroby, która uniemożliwiała wykonywanie obowiązków służbowych, A. Sikorski zastępował inspektora cmentarza Nowofarnego W. Gogolińskiego. Zaangażował się w powstanie wielkopolskie, organizując zbiórkę broni, udostępniając swoje mieszkanie na zebrania patriotyczne i na kwatery dla rannych żołnierzy. Jego syn Feliks był powstańcem wielkopolskim. A. Sikorski razem z żoną Apolonią byli inicjatorami usytuowania grobu Nieznanego Powstańca Wielkopolskiego na skwerze przy ul. Bernardyńskiej w Bydgoszczy. Członek organizacji społecznych. Od 1919 do 1939 roku odpowiedzialny za 15 tysięcy pochówków³¹. W pracy pomagała mu żona Apolonia (z d. Płoszyńska) (1875–1951) i dzieci. W latach międzywojennych chwalono zaangażowanie Andrzeja Sikorskiego w dbałość o utrzymanie porządku: *Cmentarz uporządkowany wzorowo, przedstawia się jak piękny ogród. Ścieżki i drogi oczyszczone z opadłego liścia, co jest zasługą inspektora cmentarza p. Sikorskiego*³². Po śmierci Andrzeja Sikorskiego, jego syn Adrian Sikorski (ur. 1905 – zm. 1948) został inspektorem cmentarza Nowofarnego. Jego praca przypadła na czasy II wojny światowej. Pomagała mu matka Apolonia i siostra Helena Grodzka-Mirecka (z d. Sikorska) (1912–1996)³³.

Na cmentarzu Nowofarnym od momentu poświęcenia obowiązywał regulamin (zob.: Aneks). Przepisy urzędowe określały ogólne zasady świętowania w Dzień Zaduszny, obowiązujące pod zaborem pruskim. 2 listopada sklepy musiały być zamknięte, wyjątek stanowił handel kwiatami: *dozwolony prócz w czasie nabożeństwa. Dzieci i nauczyciele katolicy zwolnieni są ze szkoły do godziny 10 przed południem*. Pozostałe osoby mogły udać się na cmentarz po skończonej pracy³⁴. Mieszkańcy pamiętali o zmarłych, porządkując groby: *Nowy cmentarz był dobrze oświetlony, choć silny wiatr gasił świeczki. Ludzi przybyło dużo, a groby pięknie były przystrojone*³⁵ oraz uczestnicząc w procesjach i słuchając kazań odbywających się

³¹ *Nasi jubilaci. Andrzej Sikorski*, „Dziennik Bydgoski”, 16 marca 1939, nr 62, s. 10 (fotografia portretowa); Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy (dalej: MWLB), Spuścizna rodziny Sikorskich, sygn. MPOW/A/791-7926/IV/347.

³² *W święto umarłych. Niezliczone tłumy wiernych wypełniły cmentarze*, „Dziennik Bydgoski”, 3 listopada 1928, nr 254, s. 8.

³³ J. Zielazna, *Tajemnice domku zarządcy na cmentarzu Nowofarnym w Bydgoszczy. Był schronieniem dla AK*, „Gazeta Pomorska”, 10 marca 2022, <https://pomorska.pl/tajemnice-domku-zarzaczy-na-cmentarzu-nowofarnym-w-bydgoszczy-byl-schronieniem-dla-ak/ar/c1-16091109> [dostęp: 5.08.2022].

³⁴ *Uroczystość Wszystkich Świętych*, „Dziennik Bydgoski”, 1 listopada 1908, nr 251, s. 3; *W uroczystość Wszystkich Świętych*, „Dziennik Bydgoski”, 1 listopada 1917, nr 251, s. 3. 1 i 2 listopada zakazane były zabawy hałaśliwe i taneczne, tak prywatne jak publiczne. (...) Wyjątek stanowią występy muzyczne treści poważnej.

³⁵ *Na groby*, „Dziennik Bydgoski”, 3 listopada 1911, nr 253, s. 2.

w kaplicy cmentarnej³⁶. Procesje, w których uczestniczyli Polacy, były okazją do budowania postaw patriotycznych. Treści niepodległościowe pojawiały się w kazaniach, tak jak miało to miejsce w 1913 roku. Cmentarz w symboliczny sposób porównany został do ostoi polskości: *Odbyło się podniosłe nabożeństwo żałobne na nowym cmentarzu przy udziale 4 tysięcy wiernych. [...] wystąpił znany z swej wymowy kaznodzieja ksiądz wikary [Jan] Filipiak³⁷ [...] i do łez poruszył zgromadzone tłumy wiernych. Ksiądz mówił tak: Cmentarz to ostatni kawałek ziemi, której Prusacy nie mają jeszcze prawa wywłaszczać³⁸.*

W dramatycznych czasach I wojny światowej (1914–1918), powstania wielkopolskiego (1918–1919) i niepewności związanej z powrotem Bydgoszczy w granice odrodzonej Rzeczypospolitej (co ostatecznie nastąpiło w styczniu 1920 roku), cmentarz Nowofarny był miejscem manifestacji patriotycznych, odbywających się podczas pogrzebów polskich żołnierzy, powstańców wielkopolskich, działaczy patriotycznych. W pierwszych dniach listopada przypomniano o symbolicznym czczeniu pamięci o tych, którzy ginęli na frontach I wojny światowej: *Tyłu wielkich bohaterów naszych poległo, tyłu patriotów naszych zginęło. Rozpamiętując pamięć drogich Zmarłych, wspomnijmy też w naszych modłach żałobnych o tych bohaterach polskich, którzy krew swoją przelali³⁹.*

Problemem w czasie I wojny światowej był brak mężczyzn, którzy zostali powołani do wojska. Brakowało rąk do pracy do tego stopnia, że w 1916 roku szukano kobiet, które podjęłyby się kopania grobów na cmentarzu Nowofarnym⁴⁰.

W styczniu 1919 roku żegnano na cmentarzu Nowofarnym Jakóba [pisownia oryginalna] Ziętaka, powstańca styczniowego⁴¹. 13 maja 1919 roku na tym samym cmentarzu spoczął Jan Rogalski, nauczyciel, działacz społeczny i członek towarzystw patriotycznych oraz Zarządu Banku Bydgoskiego, Towarzystwa Przemysłowców i Konfederacji Miejskiej św. Wincentego à Paulo: *Schodzi do grobu w chwili gdy ukochana przez niego Ojczyzna w całym blasku z grobu wstaje⁴².*

³⁶ *Na nowym cmentarzu*, „Dziennik Bydgoski”, 3 listopada 1912, nr 252, s. 3.

³⁷ J. Kutta, hasło: *Filipiak Jan*, [w:] *Bydgoski Słownik Biograficzny*, t. 1, J. Kutta (red.), Bydgoszcz 1994, s. 46–47. Ks. Jan Filipiak (1881–1946), zarządca kościoła pw. Świętej Trójcy w Bydgoszczy, (1913–1920), pracę duszpasterską łączył z działalnością patriotyczną, w styczniu 1919 r. pobity przez oddział Grenzschtzu na bydgoskim dworcu kolejowym.

³⁸ *Zaduszki*, „Dziennik Bydgoski”, 4 listopada 1913, nr 255, s. 2–3.

³⁹ *Na groby*, „Dziennik Bydgoski”, 1 listopada 1914, nr 252, s. 3.

⁴⁰ *Dwie kobiety do kopania*, „Dziennik Bydgoski”, 26 marca 1916, nr 72, s. 4.

⁴¹ *Nekrolog Jakóba Ziętaka*, „Dziennik Bydgoski”, 19 stycznia 1919, nr 15, s. 4; *Wspomnienie pośmiertne Jakóba Ziętaka*, „Dziennik Bydgoski”, 26 stycznia 1919, nr 21, s. 2. Jakób Ziętak (1841–1919) urodzony w Wielkim Łącku w rodzinie patriotycznej, walczył pod Miłosławiem.

⁴² *Zgon zasłużonego obywatela*, „Dziennik Bydgoski”, 10 maja 1919, nr 107, s. 3.

Cmentarz Nowofarny w Bydgoszczy, ul. Artyleryjska, groby Powstańców Wielkopolskich z 1918/1919 r., fotografia ze Zbiorów Specjalnych Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. W. Bełzy w Bydgoszczy

W czasach powstania wielkopolskiego dom inspektora cmentarza Andrzeja Sikorskiego był miejscem spotkań polonii bydgoskiej, punktem zbiórki broni dla powstańców wielkopolskich (przechowywano ją w grobowcach). Działalność była bardzo trudna, ze względu na położenie cmentarza Nowofarnego: [...] *od północy zagrażał domowi niemiecki hakatysta ogrodnik na cmentarzu ewangelickim, od wschodu koszary „Grenzschutz”, od południa tory kolejowe i zabudowania na zachód główne warsztaty kolejowe.* [...] ⁴³. W patriotyczne działania zaangażowana była cała rodzina Sikorskich. Żona inspektora wykupiła z rąk Niemców ciało Nieznanego powstańca wielkopolskiego ⁴⁴. 26 czerwca 1919 roku odbył się

⁴³ Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy (dalej: MWLB), Spuścizna rodziny Sikorskich, sygn. MPOW/A/791-7926/IV/347. Wspomnienia dotyczące działalności A. Sikorskiego autorstwa Jana Koperskiego (ogrodnika).

⁴⁴ MWLB, Spuścizna rodziny Sikorskich, sygn. MPOW/A/791-7926/IV/347. Po bitwie z wojskiem niemieckim pod Murowańcem, w czerwcu 1919 r., zginęło 15 powstańców. Rannych w bitwie, w tym Polaków przewieziono do lazaretu w Bydgoszczy. Wśród rannych był nieznanymi z imienia i nazwiska powstaniec, który w wyniku odniesionych ran zmarł. Jego ciało

jego uroczysty pogrzeb, który przerodził się w manifestację patriotyczną. Jak relacjonował „Dziennik Bydgoski”: *Urządzeniem pogrzebu jaki żołnierzowi polskiemu przystoi, zajęła się, podobnie jak w innych przypadkach tutejsza Rada Ludowa, przy pomocy zawsze gotowych do takiej pracy pań. [...] Kondukt żałobny prowadził ks. wik.[ary] Gruchała w otoczeniu 8 księży, a za trumną kwiatami pokrytą kroczyły liczne towarzystwa nasze ze sztandarami. [...]*⁴⁵.

Bohaterów chowano bardzo uroczysto. Kilkanaście dni wcześniej niż Nieznanego Żołnierza, 4 czerwca 1919 roku pochowano innego bohatera – Stanisława Wojciechowskiego: *Daleko było jeszcze do oznaczonej godziny, gdy tłumy zapełniły cmentarz, by oddać ostatnią przysługę żołnierzowi polskiemu, który życie poświęcił za ojczyznę. Kaplica pięknie była przystrojona [...] a u węzłowia obrońcy Ojczyzny trzymali skauci wspinały, wielki wieniec bzu, z którego spuszczaly się wstęgi biało-czerwone.* Tak opisywał sprawozdawca „Dziennika Bydgoskiego” pogrzeb S. Wojciechowskiego, powstańca wielkopolskiego, który ranny w walkach o Szubin zmarł w bydgoskim lazarecie 30 maja 1919 roku. Dziennikarz zakończył tekst następującą refleksją: *Bo podczas, gdy tam „zagranicą” Rodacy nasi w pochodach triumfujących i wspinających, radosnych manifestacjach, dała upust uczuciom swoim, nam tutaj taka cicha i smutna uroczystość wystarczyć musi, by uprzytomnić nam, że i nas czekają chwile radości*⁴⁶.

Wstępne badania nad założeniem cmentarza Nowofarnego powinny stać się punktem wyjścia dla dalszych analiz historyczno-konserwatorskich. Powinny one uwzględnić szatę roślinną. Już analiza zachowanej dokumentacji archiwalnej uzmysławia jak przemyślane było to założenie, że pracowali nad nim wybitni specjaliści – na poziomie zieleni Ernst Larass, na poziomie projektu architektonicznego Roger Sławski. Układ przestrzenny cmentarza zasługuje na to, żeby wbrew nazwie „Nowy” spojrzeć na niego jak na układ zabytkowy, ważny nie tylko w układzie urbanistycznym Bydgoszczy, ale też dla budowania tożsamości historycznej wpisanej w tkankę miasta.

---

wykupiła Apolonia Sikorska; *Nekrolog żołnierza wojsk polskich nazwiska dotąd niestwierdzonego*, „Dziennik Bydgoski”, 25 czerwca 1919, nr 143, s. 4.

⁴⁵ *Pogrzeb żołnierza polskiego*, „Dziennik Bydgoski”, 27 czerwca 1919, nr 145, s. 2.

⁴⁶ W.T., *Pogrzeb śp. Stanisława Wojciechowskiego*, „Dziennik Bydgoski”, 5 czerwca 1919, nr 128, s.1; *Nekrolog Stanisław Wojciechowski*, „Dziennik Bydgoski”, 4 czerwca 1919, nr 127, s. 4: *[...] śp. Stanisław Wojciechowski. Zmarły w dniu 8. stycznia w walkach pod Szubinem odebrałszy postrzał w szyję dostał się do niewoli niemieckiej. W lazarecie przyrzuciły się jeszcze suchoty, które zniszczyły młode to jeszcze życie.*

ANEKS

(za: AAG, Założenie nowego cmentarza w Bydgoszczy, sygn. AP 84/201)

Porządek cmentarza

1. *Plantacje cmentarza powierza się opiece publiczności*
2. *Wszelkie uszkodzenia plantacji i grobów podlega karze*
3. *Hałasowanie i nieprzyzwoite zachowanie jest pod karą groźby zakazane. Ogrodnik cmentarza ma prawo osoby przeciwko takiemu zakazowi wykraczające z cmentarza wydalić*
4. *Palenie tytoniu i wprowadzanie psów i wózków wszelkiego rodzaju jest zakazane*
5. *Nie wolno zostawiać przy grobach i pomnikach papierów, skorup, itp. Przedmioty te jako też suche wieńce, kwiaty i liście powinno się usunąć na miejsce przez ogrodowego cmentarnego wskazane*
6. *Do ogrodzenia grobów, postawienia krzyża, tablic, pomników, ławek potrzebne jest zezwolenie dozoru*
7. *Obłożenie, pielęgnowanie (polerowanie) grobów za opłatą jest tylko tym osobom dozwolone, które od księdza proboszcza do tego pozwolenie uzyskają*
8. *Cmentarz jest otwarty w czasie od 1 kwietnia do 30 września od godziny 6.00, w czasie od 1 października do 30 marca od godziny 8.00, aż do zachodu słońca. Na odgłos dzwonka wieczornego każdy cmentarz opuścić powinien*

(28 czerwca 1907, dozór kościoła farnego w Bydgoszczy)

Bibliografia

Archiwalia

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
  - Zespół Parafii Bydgoszcz (1902–1905), Nowy Cmentarz, sygn. AP 84/200
  - Zespół Parafii Bydgoszcz (1902–1905), Budowa Cmentarza, sygn. AP 84/201
- Archiwum Kujawsko-Pomorskiego Konserwatora Zabytków w Toruniu/delegatura w Bydgoszczy
  - Sądowski B., Bydgoszcz. Cmentarz Nowofarny, ul. Artyleryjska, Bydgoszcz 1991, maszynopis
- Archiwum Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy
  - Spuścizna rodziny Sikorskich, sygn. MPOW/A/791-7926/IV/347
- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy
  - Akta miasta Bydgoszczy 1773–1920, sygn. 91

– Archiwum Państwowe w Olsztynie

Zbiór planów Johanna, Georga i Ernesta Larass, dwa projekty cmentarza, 1. kalka, tusz, skala: 1:500, bez metryki, bez datowania, górna krawędź z fragmentem wyrazu: Bromberg 2. kalka, tusz, bez skalowania, bez metryki, bez datowania, rysunek bramy cmentarza z fragmentem ogrodzenia, kalka, tusz, ołówek, bez skalowania, bez metryki, bez datowania.

Literatura

- Anons, „Dziennik Bydgoski”, 11 marca 1908, nr 59.
- Błażejowski S., hasło: *Markwart (Marquart) Ryszard*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 2, J. Kutta (red.), Bydgoszcz 1995.
- Borucki K., *Tablice pamiątkowe w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1963.
- Dwie kobiety do kopania*, „Dziennik Bydgoski”, 26 marca 1916, nr 72.
- Gliwiński E., *Kwatery żołnierskie na bydgoskich cmentarzach*, „Kalendarz Bydgoski na rok 2000”, R. XXXIII.
- Grzybowski P., *Cmentarz Starofarny i jego rola w świetle historii pozostałych cmentarzy bydgoskich*, „Kronika Bydgoska”, T. XIII, Bydgoszcz 1993.
- Klause G., *Kościół p.w. św. Trójcy w Bydgoszczy – dzieło Rogera Sławskiego*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 2008, z. 13.
- Klause G., *Roger Sławski (1871–1863) architekt*, Poznań 1999.
- Kulpiński H., *Przewodnik po cmentarzu Nowofarnym w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1991.
- Kutta J., hasło: *Filipiak Jan*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, J. Kutta (red.), Bydgoszcz 1994.
- Mirecka H., „*Stary*” i „*Nowy*” cmentarz, [w:] *Opowieści bydgoskie I. Okres zaboru pruskiego*, Drygałowa W. (red.), Poznań 1970.
- Na groby*, „Dziennik Bydgoski”, 3 listopada 1911, nr 253.
- Na groby*, „Dziennik Bydgoski”, 1 listopada 1914, nr 252.
- Na nowym cmentarzu*, „Dziennik Bydgoski”, 3 listopada 1912, nr 252.
- Nasi jubilaci*. Andrzej Sikorski, „Dziennik Bydgoski”, 16 marca 1939, nr 62.
- Nekrolog śp. Władysława Gogolińskiego*, „Dziennik Bydgoski”, 8 stycznia 1919, nr 5.
- Nekrolog śp. Władysława Gogolińskiego*, „Dziennik Bydgoski”, 9 stycznia 1919, nr 6.
- Nekrolog Jakóba Ziętaka*, „Dziennik Bydgoski”, 19 stycznia 1919, nr 15.
- Nekrolog żołnierza wojsk polskich nazwiska dotąd niestwierdzonego*, „Dziennik Bydgoski”, 25 czerwca 1919, nr 143.
- Piechocka E., *O czym mówią cmentarze?*, „Kalendarz Bydgoski na rok 1979”, R. XII.
- Pogrzeb żołnierza polskiego*, „Dziennik Bydgoski”, 27 czerwca 1919, nr 145.
- Sowińska H., *Twórca „Domu Polskiego”*, „Kalendarz Bydgoski” 2008.
- Ś.p. ksiądz Markwart*, „Dziennik Poznański”, 19 sierpnia 1906, nr 188.
- Śp. Władysław Gogoliński*, „Dziennik Bydgoski”, 9 stycznia 1919, nr 6.
- Uroczystość Wszystkich Świętych*, „Dziennik Bydgoski”, 1 listopada 1908, nr 251.
- W święto umarłych. Niezliczone tłumy wiernych zapętniły cmentarze*, „Dziennik Bydgoski”, 3 listopada 1928, nr 254.

- W.T., *Pogrzeb śp. Stanisława Wojciechowskiego*, „Dziennik Bydgoski”, 5 czerwca 1919, nr 128.
- W uroczystość Wszystkich Świętych*, „Dziennik Bydgoski”, 1 listopada 1917, nr 251.
- Woźniak-Hlebionek A., *Larassowie – bydgoscy architekci zieleni w XIX wieku*, „Kronika Bydgoska” 2007, T. 29.
- Woźniak Z., *Bydgoskie cmentarze*, [w:] *Bydgoska gospodarka komunalna*, Maniszewski M. (red.), Bydgoszcz 1996.
- Woźny J., *Ogrodnictwo cmentarne*, [w:] *Pamiętnik jubileuszowej wystawy ogrodniczej w Poznaniu, 25.IX–3.X. 1926*.
- Wspomnienie pośmiertne Jakób Ziętak*, „Dziennik Bydgoski”, 26 stycznia 1919, nr 21.
- Zaduszki*, „Dziennik Bydgoski”, 4 listopada 1913, nr 255.
- Zgon zasłużonego obywatela*, „Dziennik Bydgoski”, 10 maja 1919, nr 107.

Netografia

- Szkołka ogrodnicza (Baumschule) Rathke. Ocalić od zapomnienia – Praust*, za: https://www.facebook.com/Ocalic.od.zapomnienia.Praust/photos/?tab=album&album_id=1983211835236801 [dostęp: 22.07.2022]
- Zielazna J., *Tajemnice domku zarządcy na cmentarzu Nowofarnym w Bydgoszczy. Był schronieniem dla AK*, „Gazeta Pomorska”, 10 marca 2022, <https://pomorska.pl/tajemnice-domku-zarzadcy-na-cmentarzu-nowofarnym-w-bydgoszczy-byl-schronieniem-dla-ak/ar/c1-16091109> [dostęp: 5.08.2022]